

ŞƏLALƏ QABİL QIZI HÜMBƏTOVA

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİN
ƏDƏBİ-TƏNQİDİ GÖRÜŞLƏRİ

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Tofiq Hüseyn oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Alxan Bayram oğlu Məmmədov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Azərbaycan
ədəbiyyatı tarixi kafedrası**

Müdafiə “_18_” 06___ 2014-cü il tarixdə saat ___ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.131 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ.1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, Akademiya şəhərciyi, əsas korpus, II mərtəbə, otaq 220

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “___” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru:**

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

TƏDQİQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX yüzillikdə ədəbi irsi öyrənmək, milli-mənəvi xəzinəmizi üzə çıxartmaqla, həm də yeni, yaranmaqda olan ədəbiyyatın inkişafını istiqamətləndirməyə xidmət edən ədəbi prosesdə fəal iştirak edən ziyalılardan biri də görkəmli alim-yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminli (1887-1943) olmuşdur. Hələ “M.F.Axundovdan başlayaraq, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində unikal bir təmayül özünü göstərmiş, bədii ədəbiyyatımızın say-seçmə yaradıcılarından bəziləri həm də peşəkar ədəbi tənqidlə, ədəbiyyatşünaslıqla məşğul olmuş, filologiya elminin qiymətli nümunələrini yaratmışlar. XX əsrdə bu sahədə daha əhəmiyyətli nəticələr əldə etmiş yazıçılardan Seyid Hüseyn, Y.V.Cəmənzəminli, Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Mir Cəlal elə qiymətli elmi irs qoyub getmişlər ki, bu gün onların əsərləri olmadan Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslıq elmi xeyli yoxsul görünərdi”¹. Dövrün ədəbi tənqidindən bəhs edən tədqiqatçılar görkəmli yazıçılarının bu sahədə fəaliyyətinə də nəzər salmış, onların öz dövrü üçün olduğu kimi, bu gün də aktual səslənən elmi-ədəbi görüşlərindən faydalanmışlar.² Görkəmli sənətkarların bədii təcrübələrinin bir növ nəzəri yekunları kimi meydana gələn, “elə buna görə də daha əsaslı, sübutlu və nüfuzlu görünən” (T.Mütəllibov) bu ədəbi-tənqidi mülahizələri araşdırmaq, eyni zamanda həmin sənətkarların yazıb-yaratdığı dövrdə mövcud ədəbi prosesin real mənzərəsini görmək baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. “Milli qənimət” kimi dəyərləndirilən qələmi ilə (Həşim bəy Vəzirov) XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qiymətli səhifələrini yazan görkəmli sənətkarlardan biri olan Y.Vəzirin XX əsr ədəbiyyatşünaslığımızın üzvi bir hissəsini təşkil edən ədəbi-tənqidi görüşlərinin tədqiqi yalnız bu alim-yazıcının ədəbi irsinin öyrənilməsinə deyil, bütövlükdə ötən əsrin real ədəbi mənzərəsinin daha aydın canlandırılmasına və çağdaş ədəbiyyatşünaslığı, ədəbi tənqidi yeni faktlar və dəlillərlə zənginləşdirməyə xidmət edir.Yaradıcılığını doğma xalqının tərəqqisinə, səadətinə həsr edən, nədən yazırsa-yazsın, əsərlərində, əsasən: 1) ana dilimizin saflığı; 2) ədəbiyyatımızın tədqiqi və təbliği; 3) tariximizin araşdırılması və

¹ Nəbiyev B. Fədakar alim.- “Yazıçı və zaman” (Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları).- Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 325 s., s.12

² Abasov A. Mehdi Hüseynin tənqidçilik fəaliyyəti haqqında;Abdullayev C. Səməd Vurğun və ədəbi tənqid məsələləri; Mütəllibov T. Abdulla Şaiqin ədəbi-tənqidi görüşləri. - “Azərbaycan sovet tənqidinin problemləri” (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), (redaktor: A.Abasov). Bakı: ADU, 1983, 104 s., s. 3-16, s. 28-35, s.36-45

tədrisi kimi üç mühüm problemin həllinə çalışan və bu məqsədlə də həmin məsələlərin kökündə dayanan “ziyalı və millət” məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verən bu azərbaycanşünas alimin Azərbaycan uğrunda mücadiləsinə bu günümüzün prizmasından baxdıqda yenə də aktual olduğunun şahidi oluruq. Ədəbi prosesdə istedadlı yazıçı, tərcüməçi, ədəbiyyat tarixçisi, folklorşünas alim kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərən Y.Vəzirin elmi-ədəbi yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilərək müasir ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilsə də, alimin ədəbi-tənqidi görüşlərinin ayrıca, xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardı. Y.Vəzirin XX əsr ədəbi tənqidindəki xüsusi yerinin müəyyənləşdirilməsinin vacibliyindən irəli gələn bu ehtiyacı doğuran digər bir səbəb isə ədibin zəngin arxivində saxlanılan və bu günədək tədqiqatdan kənarda qalan bir sıra əsərlərinin, əlyazma qeydlərinin, müxtəlif sənədlərin aşkar edilməsidir. Dünyagörüşünün, ictimai-siyasi təfəkkürünün formalaşmasında, ədəbi-tənqidi mülahizələrinin cıllanmasında dünya ədəbiyyatının böyük rolu olan alim-yazıcının dünya ədəbiyyatı ilə bağlı qələmə aldığı ədəbi mülahizələr, tənqidi qeydlər də öz orijinallığı və elmi dəyəri ilə müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün olduqca əhəmiyyətli və faydalıdır. Y.Vəzirin ədəbi-tənqidi görüşlərinin tədqiqi, eyni zamanda “onun özünün bədii yaradıcılığının sirlərini açmağa, ədəbi-elmi irsini tam halda qavramağa imkan verməsi”³ baxımından olduqca aktualdır. Şərq və Avropa dillərini mükəmməl bilən, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bərabər, dünya xalqlarının ədəbiyyatını, tarixini, etnoqrafiyasını, dini əqidə və inanclarını, folklorunu araşdırıb, öz mənəvi sərvətlərimizlə müqayisəli şəkildə öyrənən Y.Vəzirin əsas məqsədi, öz xalqımıza xidmət etmək, onun dünya mədəniyyəti tarixindəki müstəsna mövqeyini üzə çıxartmaq olmuşdur. Hələ yüz il bundan öncə ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin tədqiqi və təbliği yolunda əsl vətəndaş təəssübkeşliyi ilə qələmə aldığı əsərlərdə əsas diqqəti “əfkari-ümumiyyə” məsələsinə - dünya ictimaiyyətinin diqqətini “Avropanın rəğbətini qazanmağ”ın vacibliyinə yönəldən və bu məsələdə xüsusi fərsətə malik erməniləri yada salan ədibin bu təbii nigarançılığında nə qədər haqlı olduğunu da tarix bir daha sübut etdi. Bu mənada, “bizim bütün məqsəd və amalımız Azərbaycanımızdır”, - deyə ülvə bir amala xidmət edən azərbaycanşünas alimin elmi-ədəbi irsinin dərinədən öyrənilməsi olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı alim-yazıçı Y.V.Çəmənşünasının elmi-ədəbi irsidir. Ədibin ədəbi-tənqidi

³ Hüseynov T. Yusif Vəzir Çəmənşünas, Bakı: Elm, 1987, s.84

görüşlərinin öyrənilməsi, bu görüşlərin XX əsr ədəbi prosesində rolunun müəyyənləşdirilməsi isə tədqiqatın əsas predmetidir. Mövzu tədqiq edilərkən, ilk növbədə, ədəbin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı zəngin arxivində mühafizə olunan əlyazma və çap materiallarından, eləcə də digər arxiv və kitabxanalardakı (S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, MTN-nin arxivi, İstanbulda Türkiyyat Araşdırmaları İnstitutunda N.Katanov kitabxanası, Los Ancelesdə Kaliforniya Universitetinin kitabxanası və b.) müxtəlif sənədlərdən istifadə olunmuş, Y.Vəzirin həyat və yaradıcılığı, elmi-ədəbi əsərləri, eləcə də haqqında yazılan əsərlər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd, Y.Vəzirin ədəbi-tənqidi görüşlərini elmi-nəzəri baxımdan təhlil və tədqiq etmək, bu mülahizələrin ədəbin öz bədii yaradıcılığında və mövcud ədəbi prosesdəki rolunu, ən əsası, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, ədəbi tənqidinin formalaşmasındakı əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vacib vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- Y.V.Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri yaradıcılığının XX əsr ədəbi prosesindəki rolunu müəyyənləşdirmək;

- Onun milli və mədəni işlərimizin həlli yollarında göstərdiyi fəaliyyətin əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq;

- Ədəbin ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəsini özündə əks etdirən əsərlərindəki elmi-analitik mülahizələrinin ədəbi-tənqidi görüşləri ilə əlaqəsini araşdırmaq;

- Ədəbi gəncliyin – gənc yazıçıların yaradıcılıq texnikasının, nəzəri biliklərinin formalaşmasında bir sənət müəllimi – ədəbi məsləhətçi kimi rolunu dəqiqləşdirmək;

- Ədəbiyyat tarixinin tədqiqi və təbliği yolunda müstəsna xidmətini qiymətləndirmək;

- Klassik ədəbiyyatın tədqiqində “Tarixi etüdlər”inin rolunu aydınlaşdırmaq;

- Folklor nəzəriyyəçisi, folklorşünas alim kimi bu sahədə gərgin əməyini və əvəzsiz xidmətini dəyərləndirmək;

- Dünya ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığına münasibətini və s. məsələləri öyrənmək və bütün bunlarla da, Y.V.Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi görüşlərinin çağdaş Azərbaycan elmi-nəzəri fikrindəki, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elmindəki mövqeyini tədqiqat səviyyəsində dəqiqləşdirmək.

Tədqiqatın işlənmə səviyyəsi. Bu günədək Y.V.Çəmənzəminlinin ədəbi irsinin öyrənilməsi sahəsində müxtəlif aspektlərdə tədqiqatlar

aparılaraq, dəyərli monoqrafiyalar⁴ yazılsa da, mühüm əhəmiyyət kəsb edən ədəbi-tənqidi görüşləri ayrılıqda, geniş elmi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Yalnız ədibin ömür yolundan və zəngin yaradıcılığından bəhs edən çoxsaylı elmi məqalələrdə, eləcə də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-tənqidi ilə əlaqədar qələmə alınan tədqiqat əsərlərində alim-yazıçının bu sahədəki xidmətlərindən də söz açılmışdır. Mövzu ilə daha çox əlaqədar olan tədqiqatlar isə ədəbiyyatşünas alim, f.ü.e.d. K.Məmmədovun, prof., f.ü.e.d. T.Hüseynoğlunun, f.ü.e.d. B.Abdullayevin, f.ü.f.doktorları M.Axundova, Ş.Abdullayeva, L.Vəzirova və L.Məcicqızının qələminə məxsusdur⁵. Xüsusilə, görkəmli çəmənzəminlişünas alim, prof. T.Hüseynoğlunun bu sahəyə dair yazdığı bir sıra əsərlər mövzunun daha geniş işlənməsinə istiqamət vermişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Dissertasiya Y.V.Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi mülahizələrini özündə əks etdirən əsərlərinə (müxtəlif illərdə çap edilən kitabları, dövrü mətbuat səhifələrində dərc edilən elmi-publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələri, zəngin arxivində mühafizə edilən çoxsaylı əlyazmaları) və onların əsasında aparılan araşdırmalara istinadən yazılmış, elmi-təsviri və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində Y.V. Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi görüşləri ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə ayrılıqda, geniş

⁴ Məmmədov K. Yusif Vəzir Çəmənzəminli (həyat və yaradıcılıq yolu). Bakı: Elm, 1981, 263 s. Axundova M. Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Bakı: Yazıçı, 1981, 106 s. Abdullayev B. Yusif Vəzir Çəmənzəminli və folklor. Bakı: Elm, 1981, 124s. Hüseynov T. Tarixi roman ustası. Bakı: Yazıçı, 1986, 165 s. Məmmədov K. Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Bakı: Azərənşr, 1987, 272 s.; Hüseynoğlu T. Ədəbiyyatla yaşayiram. – Bakı: Azərənşr, 1993, 326 s. Abdullayeva Ş. Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 115 s. İbrahimli Ə. Yusif Vəzir Çəmənzəminli və milli məsələ. Bakı: Qartal, 2002, 151 s. Kamranqızı L. Y.V.Çəmənzəminlinin memuarlarında Şuşa mühiti. – Bakı: Şuşa, 2002, 104 s. Məcicqızı L. Y.V.Çəmənzəminli və rus mədəniyyəti. Bakı: Azərənşr, 2002, 152 s.

⁵ Məmmədov K. Yusif Vəzir Çəmənzəminli (həyat və yaradıcılıq yolu). Bakı: Elm, 1981, 263 s.; Məmmədov K. Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Bakı: Azərənşr, 1987, 272 s.; Hüseynov T. Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Bakı: Elm, 1987, 84 s.; Hüseynoğlu T. Ədəbiyyatla yaşayiram. – Bakı: Azərənşr, 1993, 326 s.; Hüseynoğlu T. “Söz - tarixin yuvası”. Bakı: Azərənşr, 2000, 165 s.; Abdullayev B. Yusif Vəzir Çəmənzəminli və folklor. Bakı: Elm, 1981, 124s.; Axundova M. Yusif Vəzir bədii yaradıcılıq haqqında. – “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” (3-cü kitab). Bakı: Elm, 1989, 232 s., s. 92-98; Abdullayeva Ş. Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 115 s.; Vəzirova L. Y.V.Çəmənzəminlinin publisistikası, Bakı: Nurlan, 2005, 153 s.; Məcicqızı L. Y.V.Çəmənzəminli və rus mədəniyyəti. Bakı: Azərənşr, 2002, 152 s.

və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi, ədəbi tənqidçi, ədəbiyyatşünas alim kimi yaradıcılığı tədqiqata cəlb edilən Y.Vəzirin bu sahədəki müstəsna xidmətinin düzgün dəyərləndirilməsi, onun XX əsr ədəbi prosesində rolunun dəqiq müəyyənəşdirilməsi; ədəbi məsləhətçi, ssenarist, dramaturq, tərcüməçi kimi fəaliyyətində qaranlıq səhifələrin işıqlandırılması, eləcə də “Azərbaycan şeiri antologiyası”nın hazırlanmasında böyük əməyinin aşkar edilməsi, ən başlıcası, yeni faktların (çəmənzəminlişünaslığa məlum olmayan “Zərəsb” gizli imzasının, naməlum əsərlərinin, elmi məqalələrinin, tərcümələrinin, qiymətli əlyazmalarının, arxiv sənədlərinin, İstanbulda Katanov kitabxanası ilə əlaqədar faktların, vyanalı alim, professor F.Krelitsanın “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” barəsində çap edilən məqaləsinin, professorun ünvanı yazılan əlyazma qeydinin və s.) “qaranlıqdan işığa” çıxarılması ilə şərtlənir. Çəmənəminlişünaslığa mühüm bir faktın - Y.Vəzirin bu günədək naməlum qalan daha yeddi (iki hekayə, iki roman, bir pyes və iki tərcümə) əsərin də müəllifi olması faktının⁶ təqdim edilməsi, eləcə də alim-yazıçının gənc yazıçıların yaradıcılığı haqqında qələmə aldığı, ədəbiyyat və sənət barədə görüşlərini özündə əks etdirən ən mühüm ədəbi-tənqidi məqalələrindən olan silsilə məqalələrinin (“Yeni yazanlar nəyi bilməlidir”, “Yeni başlayanlar haqqında”, “Yeniyetmələr haqqında”, “Yeniyetmələr”, “Başlayanlara məsləhət” və “Yeniyetmələr uğrunda”)⁷ ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunması da tədqiqatın elmi yeniliyidir. Mövzu ilə bilavasitə əlaqəli, eləcə də onun işlənməsində istiqamətləndirici rola malik, ən başlıcası, çəmənəminlişünaslıq üçün yenilik olan bu dəyərli faktlar, mühüm tapıntılar dissertasiyanın elmi-nəzəri yeniliyinin əsas göstəriciləridir. Bu yeniliklər dissertasiya işində yeri gəldikcə təqdim edilmiş və tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dissertasiya işində müdafiəyə çıxarılan müddəalar Y.Vəzirin yeni aşkar edilən əsərləri əsasında ədəbiyyatşünaslığa məlum olmayan ədəbi-tənqidi görüşlərini elmi ictimaiyyətə çatdırmaqdan və alim-yazıçının indiyədək bəlli olan elmi-ədəbi irsində öz əksini tapan tənqidi fikirlərinin yeni şərhini verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri - təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyada Y.V. Çəmənəminlinin ədəbiyyatşünaslıq elminin hər bir sahəsi – ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqidlə əlaqədar mülahizələri

⁶“Müqavilənamələr”-AMEA M.Füzuli ad.Əl.Y.V.Çəmənəminlinin şəxsi fondu, fond 21, sax.v.294.

⁷ Çəmənəminli Y.V. “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümmədi). Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.

müvafiq mövzular üzrə, sistemli şəkil araşdırılmış, onun elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi görüşlərinin Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixində, onun inkişaf edərək formalaşmasında əhəmiyyətli rolu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın təcürbi əhəmiyyəti XX əsrin görkəmli alim-yazıçısının ədəbi-tənqidi görüşlərini araşdırıb öyrənməklə çağdaş Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığını yeni faktlar və dərin təhlillərlə zənginləşdirilməsi ilə şərtlənə bilər. Belə ki, dissertasiyada Y.Vəzirin ədəbi prosesdə rolu, ədəbi-tənqidi görüşləri haqqındakı elmi qənaətlər ədəbiyyat tarixçiliyinə, ədəbi tənqiddə, dünya ədəbiyyatına, xüsusilə, Y.V.Çəmənzəminlinin həyat və yaradıcılığına dair yazılacaq elmi tədqiqat əsərləri üçün yeni faktoloji mənbə kimi istifadə edilə bilər. Eyni zamanda, ali məktəblərin filoloji fakültələrində əlavə dərs vəsaiti kimi faydalıdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas məzmununu əhatə edən 18 məqalə dərc edilmişdir ki, onların arasında Azərbaycanda və Türkiyədə keçirilən müxtəlif ölkədaxili və beynəlxalq konfrans və simpoziumların materiallarının Y.V.Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi mülahizələrinin və zəngin ədəbi-irsi ilə bağlı yeni elmi faktların geniş miqyasda, beynəlxalq səviyyədə tanıtılmasında əhəmiyyətli rolu var.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinə tədqiqat prosesində aşkar etdiyimiz yeni faktlarla əlaqədar müxtəlif sənədlər – əlyazma və çap materiallarının ksero və foto surətləri əlavə edilmişdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır. Əsaslanma başlıca olaraq “Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin ədəbi-tənqidi görüşləri” mövzusunun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq müstəqil tədqiqat obyektı olması ilə əlaqədardır. “Giriş” də həmçinin dissertasiya işinin obyektı müəyyən edilir, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr təyin edilir, onun mənbə və qaynaqları göstərilir, nəzəri və metodoloji əsasları izah edilir. Eyni zamanda, dissertasiya işinin elmi yeniliyindən, praktik əhəmiyyətindən bəhs edilir.

Dissertasiya işinin **“Yusif Vəzir Çəmənzəminli və ədəbi proses (1907–1938)”** adlanan birinci fəslı altı yarım fəsildən ibarətdir. Yusif Vəzirin ədəbi prosesdə ilk addımlarından bəhs edən, **“İlk addımlar”** adlı 1-ci yarım fəsildə ədibin gənclik illərində qələmə aldığı məqalə və felyetonlardan söz açılır. Bu məqalələrindən birində – “Nicat

qiraətxanəsi” adlı məqaləsində, nəşr olunan qəzet və jurnalların kitabxanalarda gələcək oxucular üçün qorunub saxlanılmasının əhəmiyyətindən bəhs edən ədibin “Mətbuat millətin tərəqqisi yoludur. Millət addım atdıqca ayaqlarının izi mətbuatda qalır!”⁸ fikrini əsas götürərək, millətin ən öndə gedən, vətənpərvər ziyalılarından olan Y.Vəzirin irəliyə doğru atdığı hər addımının izini axtarmaq məqsədilə, ilk növbədə, yaşadığı dövrdə nəşr edilən mətbuat səhifələri (“Molla Nəsrəddin”, “Tazə həyat”, “Səda” və b.) araşdırılmışdır. 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan məqaləsi Yusif Vəzirin mətbuat səhifələrində çap olunan ilk qələm təcrübəsi – ilk addımıdır⁹. 1909-cu ildən başlayaraq “Səda” qəzetində gənc ədibin “Sərsəm” imzası ilə “Hədəren-pədəren” sərlövhəsi altında felyetonları çap edilir. Bu felyetonların hər birində öz dövrünün, yaşadığı mühitin eybəcərliklərini, cəhalətini ifşa edən Y.Vəzir ilk hekayələrini “Ə.Q.Çəmənəzəminli” imzası ilə dərc etdirir və qələmə aldığı hər hekayəsi ilə gözümüz önündə “məişətimizdən bir şəkil” canlandırır. Bu yarımfəsildə gənc yazıcının ədəbi aləmdə ilk addımlarından bəhs edilir, ədibin həyat yolunda əhəmiyyətli rolu diqqətə çatdırılır.

“Milli və mədəni işlərimizin həlli yollarında” adlı 2-ci yarımfəsildə Y.Vəzir Kiyevdə təhsil aldığı illərdə müsəlman tələbələrə birgə yaratdığı “Nəşriyyat heyəti”nin gördüyü işlərdən söz açılır. 1911-ci ildə “Səda” qəzeti vasitəsi ilə “Kiyevdə Heyəti-Nəşriyyat təşkili” haqqında həmvətənlərinə bir xoş səda çatdıran, əsas məqsədin tələbələrimizin ana dilinə rəğbətlənməsi olduğunu söyləyən tələbə Y.Vəzirov məqaləsində, yalnız ədəbiyyata dair deyil, həm də siyasi, tibbi, tarixi, iqtisadi məsələlərdən bəhs edəcək kitabların nəşr edilməsinin eyni zamanda “camaatımıza da böyük xidmət olduğunu” vurğulayır. Az sonra “Səda-həqq” qəzetində Y.Vəzir “Biz kimik?” adlı bir məqaləsi çap olunur. “Biz kimik?” – bu suala cavab axtarmağın hər bir millətpərvər şəxs üçün vacib məsələlərdən biri olduğunu söyləyən gənc ədib yazırdı: “Biz hansı qövmə, hansı millətə mənsubuq? Keçmişimiz nə təhər imiş? Hal-hazırımız nəyin nəticəsi olub? Bu suallara cavab axtarmaq üçün tarixə müraciət etməlidir. Heyfa ki, tariximiz yoxdur”. Məqaləsində Y.Vəzir Nəşriyyat Heyəti adından “ərbabi-qələm”imizdən Azərbaycan türklərinin tarixini yazmağı rica edirdi. Bu yarımfəsildə, heyətin nəşr etdiyi kitablarla, xüsusilə, üçüncü kitab ilə əlaqədar yeni və mühüm faktlar (H.Zərdabının “Bədəni səlamət saxlamaq düstur-əl-əməlidir” adlı

⁸ Vəzirov Y. “Nicat” qiraətxanəsi. – “İqbal” qəzeti, 17 fevral, 1914.

⁹ Vəzirov M. “Müdiri-möhtərəm...”. – “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1907, №37, s.1.

kitabına yazdığı “Bir neçə söz” və b.) diqqətə çatdırılır¹⁰. Y. Vəzirin bütün dövrlər üçün həlledici olan ən vacib problemə – “ziyalı və millət” probleminə həsr etdiyi məqalələrdə irəli sürdüyü fikirlər, onun bütün yaradıcılığı boyunca qələmə aldığı əsərlərin əsas leymotivi hesab edilə bilər. 1917–1919-cu illərdə mətbuatda bir-birinin ardınca çap olunan məqalələri, ictimai-siyasi fəallığı ilə seçilən Y. Vəzirin hərtərəfli dünyagörüşündən, analitik zəkasından, mübariz ruhundan soraq verir. 1917–1923-cü illərdə yazdığı “Azərbaycan muxtariyyəti”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?”, “Litva tatarları tarixi”, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” kitabları, 1918–1919-cu illərdə “Millət” və “Azərbaycan” qəzetlərində çap edilən (“Azərbaycan və azərbaycanlılar”, “Xarici siyasətimiz”, “Milli və mədəni işlərimiz” və b.) silsilə məqalələr bu azərbaycanşünas alimin milli ruhunun böyüklüyündən, ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən xəbər verir. Bu vətənpərvər ziyalını, ilk növbədə, milli və mədəni işlərimizin həlli yolları düşündürürdü. Bu məqsədlə qələmə aldığı “Milli və mədəni işlərimiz” sərlövhəli, “Ümumi kitabxana”, “Nəşriyyat cəmiyyəti”, “Milli məcmuə”, “Köçərlinin əsərləri” və “Hürufat məsələsi” adlı silsilə məqalələrində görkəmli ədib qarşıda duran, həlli vacib olan başlıca vəzifələri ədəbi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırırdı. Bu yarımfəsildə Y. Vəzirin bu günəçən gizli qalan “Zərəsb” (Qızıl at) imzasının aşkar edilməsindən, həmin imza ilə 1927-1928-ci illərdə “İqtisadi xəbərlər” məcmuəsində dərc edilən və ilk dəfə olaraq, ədibin “Biz kimik?” adlı kitabında cəmənzəminlişünaslığa təqdim etdiyimiz silsilə məqalələrindən də söz açılmışdır¹¹.

I fəslin 3-cü yarımfəslə **“Ədəbi dil problemi. Bədii ədəbiyyatda təqlidçiliyə - “qulluq və əsirliyə” qarşı”** adlanır. Ömrü boyu ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparan, əsərlərini oxucusunun anlayacağı sadə və aydın dildə yazan Y. Vəzir hələ gənclik illərində bu məqsədlə qələmə aldığı çoxsaylı məqalələrində (“Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə”, “Dil məsələsi”, “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri” və b.) qələm sahiblərini doğma dili, el ədəbiyyatını öyrənməyə səsləyirdi. 1913-cü ildə qələmə aldığı “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə”¹² adlı məqaləsində də digər məqalələrində

¹⁰ Məlikzadə(Zərdabi) H. Bədəni səlamət saxlamaq düstur-əl-əməlidir. Bakı: Kəspə, 1914, 72 s.; Hümətli Ş. Nəşriyyat heyəti və “Cey Dağıstani”.-Filologiya məsələləri, IV, Bakı: Nurlan, 2003, s.109-111.

¹¹ Cəmənzəminli Y. V. “Biz kimik?” (məqalələr) - Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.

¹² Vəzirov Y. Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə.- “İqbal” qəzeti, 9 noyabr, 1913

olduğu kimi, Y.Vəzir problemləri sadəcə sadalamaqla kifayətlənmir, cəmiyyətin, demək olar ki, bütün sahələrində dərin iz qoyan “əcəmilik möhürü”nün nüfuzundan xilas olmaq üçün konkret yollar göstərirdi. Ədəbi mühitdə tutduğu mövqeyindən, nüfuzundan asılı olmayaraq, yad təsirlərə düşən, yerli-yersiz əcnəbi sözləri işlədən müəlliflərə qarşı həmişə sərt və amansız mövqedə dayanan Y.Vəzirin “Həftə söhbəti” adlı felyetonunda da qəzet və jurnalların, bədii əsərlərin dili ilə bağlı haqlı iradını “dinləyirik”¹³. Bədii əsərlərin yalnız dili deyil, məzmunu, mənəvi dəyəri də yazıçıyı narahat etməyə bilməzdi. Ana dilini millətin ruhu, canı hesab edən və bu dilin saflığı uğrunda döyüşən görkəmli ədib ədəbiyyatımızın da yad təsirlərdən uzaq, xalqın ruhuna uyğun, mənəviyyatına münasib, sadə dildə yazılmasını arzulayırdı. O, yerli-yersiz iqtibasa, təqlidçiliyə - “qulluq və əsirlik”ə qarşı döyüşürdü. 1914-cü ildə Aşqabadda qələmə aldığı “Qulluq və əsirlik”¹⁴ adlı məqaləsinə şair Horatsinin “Ey qul sürüsü, təqlidçilər!” kəlamını epigrafla seçən Y.Vəzirin təqlidçiliyə qarşı kəskin mövqeyi elə bu epigrafdan da açıq-aydın görünür. Epigrafcu şərə qarşı kəskin etirazını bildirən ədib bir il öncə, 1913-cü ildə qələmə aldığı “Şair”¹⁵ hekayəsində yaratdığı Cənnətəli obrazı ilə də məhz belə “şair”lərə mənfi münasibətini bildirmişdi. Bu yarımfishildə “Qulluq və əsirlik” məqaləsində adı çəkilən “Fərhad və Şirin” operası ilə əlaqədar bir məsələ - Y.Vəzirin, araşdırmalar zamanı üzə çıxan eyniadlı felyetonunun (“Fərhad və Şirin”) mövcudluğu faktı da diqqətə çatdırılmışdır¹⁶. “Nobel mükafatı” adlı felyetonunda da ədib “özündən müştəbeh”, hətta “Nobel mükafatı” xülyası ilə yaşayan şair tipi yaratmış, onu öz dili ilə ifşa etməyə çalışmışdır¹⁷. Yazıçı iyirmi il sonra da - 1934-cü ildə onu narahat edən bu ciddi məsələ ilə bağlı bir hekayə yazmış, Mirzə Əbdülvahab obrazı həmin şairlərin ümumiləşmiş portretini yaratmışdır¹⁸. Y.Vəzir sonralar, 1935-ci ildə qələmə aldığı “İqtibas, təqlid və təsir”¹⁹ adlı məqaləsində də

¹³ Cəmənzəminli Y.V. Həderən-pəderən (felyetonlar) (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümmətli). Bakı: Nurlan, 2004, 34 s., s.27

¹⁴ Cəmənzəminli Y.V. Qulluq və əsirlik - Əİ, fond 21, sax.v. 159

¹⁵ Cəmənzəminli Y.V. Əsərləri, 3 cildə, (tərtibçi: M.Axundova), I cild, Bakı: Azərb. EA, 1966, 510 s.

¹⁶ Sərsəm. “Fərhad və Şirin”. - “Sədai-həqq” qəzeti, 19 yanvar, 1914. Cəmənzəminli Y.V. Həderən-pəderən (felyetonlar) (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümmətli). Bakı: Nurlan, 2004, 34 s., s.27.

¹⁷ Cəmənzəminli Y.V. Nobel mükafatı - Əİ, fond 21, sax.v.82.

¹⁸ Cəmənzəminli Y.V. Əsərləri, 3 cildə, (tərtibçi: M.Axundova), 1-ci cild, Bakı: Azərb. EA, 1966, 510 s., s.394.

¹⁹ Cəmənzəminli Y.V. “Biz kimik?” (məqalələr) - Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.

ədəbiyyatın, sənətin bəlası olan təqlidçiliyə qarşı amansız münasibətini bildirirdi. Həmin məqalədə ədib gənc tənqidçilərin ədəbi əsərləri təhlil edərkən onun texnikasından və əsərə olan təsirdən bəhs etməməsini düzgün hesab etməyərək, əsəri ətraflı qavramaq və onun ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini lazımınca təyin etmək üçün bu məsələyə diqqət yetirməyin vacibliyini bildirirdi. Çünki bu, “əsərin ən canlı əyarıdır”. Təsirin ədəbiyyatda ən təbii bir hal olduğunu, bütün xalqların bir-birinə ədəbi təsir etdiyini söyləyən ədib, eyni zamanda, xəbərdarlıq edirdi: “Lakin daima təsirdə qalan ədəbiyyat yüksəlməyib, əhəmiyyətini itirmişdir. Yalnız müstəqil ədəbiyyat inkişaf edərək dünya xəzinəsində özünə mövqe qazana bilmişdir. Başqa həyatın məhsulu olan bir ədəbiyyatı təqlid edərək, onun əsiri olmaq heç bir zaman təsəvvib edilməmiş”²⁰. Y. Vəzir “Qulluq və əsirlik” məqaləsinə epigraflıq seçdiyi məşhur kəlamı bu məqamda da xatırlayaraq məqaləsini məhz həmin sözlərlə tamamlamışdır.

I fəslin 4-cü yarım fəslə **“Sənət müəllimi - ədəbi məsləhətçi: “Yeni yazanlar nəyi bilməlidir”**” adlanır. Yaddaşlarda böyük sənət müəllimi, xeyirxah insan kimi silinməz iz qoyan Y. Vəzirin, təkcə 1934–1935-ci illərdə “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə ədəbi məsləhətçi işlədiyi dövrdəki fəaliyyətini nəzərdən keçirsək, bu işıqlı şəxsiyyətin həmin dövrün ədəbi nəslinin yetişməsində əvəzsiz rolunun şahidi olarıq.²¹ 1934-cü ilin yanvar ayından nəşrə başlayan və elə ilk saylarından gənclərin yaradıcılığına xüsusi əhəmiyyət verən “Ədəbiyyat qəzetəsi”nin ikinci sayında dərc edilən “Gənc yazıçılara yardım etməli”²², “Yeni başlayanlarla iş metodu haqqında”²³ adlı məqalələrdə “bütün təcrübəli, sənətkar yazıçıların gənclərə köməyini təşkil etməyin” vacibliyi qeyd olunurdu. “Ədəbiyyat qəzetəsi”ndə nəsr üzrə ədəbi məsləhətçi işləyən Y. Vəzirin bu məqsədlə qələmə alınan, “Yazıçı” imzası ilə çap etdirdiyi “Yeni başlayanlar haqqında”, “Yeniyyətmələr haqqında”, “Yeniyyətmələr”, “Yeni yazanlar nəyi bilməlidir”, “Başlayanlara məsləhət”, “Yeniyyətmələr uğrunda” adlı silsilə məqalələri²⁴ olduqca dəyərlidir. Bir istedadlı yazıçı kimi qələmə

²⁰ Yenə orada, s. 100

²¹ Hümmətli Ş. “Yeni yazanlar nəyi bilməlidir” - “Azərbaycan” jurnalı, 2013, №3

²² Mir Cəlil. Gənc yazıçılara yardım etməli. - “Ədəbiyyat” qəzeti, 11 yanvar, 1934

²³ Mir Cəlil, Yeni başlayanlarla iş metodu haqqında. - “Ədəbiyyat” qəzeti, 11 yanvar, 1934.

²⁴ Cəmənzəminli Y. V. “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş. Hümmətli). Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.

aldığı əsərlərin hər biri öz təbiiliyi və səmimiyyəti ilə seçilən Y.Vəzir bədii əsərin dilindəki qeyri-təbiiliyi yazıçı üçün böyük qüsurla hesab edir, “adi adamları Şekspir qəhrəmanları kimi şairənə bir dil ilə danışdıran” gənc qələm sahiblərinə dəyərli məsləhətlər verirdi: “Müəllif ən yüksək və ən şairənə bir dil ilə yazsa bilər, lakin qəhrəmanlarını danışdırarkən hərəni öz səviyyəsinə görə danışdırmalıdır. Bədii tələb böylədir.” Öz fikrini əsaslandırmaq üçün Y.Vəzir görkəmli sənətkarların – M.F.Axundovun, Lev Tolstoyun yaradıcılığını nümunə göstərirdi. Y.Vəzir haqlı olaraq yazırdı ki, “böyük vəzifə daşıyanın böyük hazırlığı olmalıdır... Yalnız bilgi ilə silahlanmış bir adam yazıçılığa başlaya bilər... Yazıçını həqiqi yazıçı edən qüvvələrdən biri də müşahidədir. Görücü bir gözə malik olmayan, yazıçı ola bilməz”. Əsər üzərində işləyərkən seçilən mövzunu ətraflı öyrənməyin vacibliyini vurğulayan ədib, fikrini əsaslandırmaq üçün dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrini misal göstərirdi. Ədəbiyyata, sənətə yüksək tələbkarlıq prinsipi ilə yanaşan görkəmli ədibin ədəbi-tənqidi görüşlərini özündə əks etdirən həmin silsilə məqalələr bu yarım-fəsildə ilk dəfə olaraq tədqiqatla cəlb edilərək ətraflı şəkildə araşdırılır.

I fəslin 5-ci yarım-fəslə **“Yusif Vəzir, “Cəfər Cabbarlı” briqadası və “Almas” kinossenarisi”** adlanır. 1935-ci ilin ilk günlərindən kinematografiya işinə cəlb edilən Y.Vəzir, eyni zamanda, dramaturgiya sahəsində də qələmini sınaıyır. Bu meyl yazıçının yalnız şəxsi yaradıcılıq təxəyyülünün deyil, həm də dövrün tələbi kimi meydana çıxmışdı. 1934-cü ilin dekabrında böyük dramaturq C.Cabbarlının ölümü isə yalnız teatr sənəsinin deyil, həm də kinonun əvəzsiz itkisi hesab olundu. Mətbuat səhifələrində 1935-ci ilin ilk günlərindən başlayaraq, Yazıçılar İttifaqının bu böyük sənətkarın kino və teatr sahəsində yarımçıq qalmış işlərini davam etdirmək arzusu ilə konkret tədbirlər görməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik ²⁵. 1935-ci ilin fevralında dramaturqlar bölməsində C.Cabbarlı adına xüsusi briqada yaradılmışdı ki, Azərbaycan teatrına yeni pyeslər verməyi öhdəsinə götürən bu briqadanın üzvlərindən biri də Yusif Vəzir idi. Tanış olduğumuz bu məlumatlardan kino və dramaturgiya sahəsində həyata keçirilən tədbirlərdə Y.Vəzirin ön sıralarda olduğu aydın görünür. Y.Vəzirin zəngin arxivində bu günəcən diqqətdən kənarda qalan, C.Cabbarlının xatirəsinə həsr edilən ““Almas” ssenarisi” adlı əlyazma materialı isə ədibin kino sahəsindəki uğurlu

²⁵ “Азербайджанские писатели в кино”. – Газета “На рубеже Востока”, 6 февраля, 1935. “Памяти Джафара Джабарлы”. - Газета “На рубеже Востока”, 22 февраля, 1935.

fəaliyyətinin təsdiqi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.²⁶ Bu yarımfəsildə, Y. Vəzirin ədəbi prosesdə, xüsusilə, C. Cabbarlının ölümündən sonra dramaturq və ssenarist kimi gərgin və əhəmiyyətli fəaliyyətindən soraq verən digər əlyazma materialları, kinossenariləri və b. əsərləri ilə əlaqədar mühüm faktlardan bəhs edilir.

I fəslin sonuncu yarımfəslə **“Ədəbi tənqid və tənqid ədəbi. “Ərzihal”lar, “nicat sahili” - ilğım”** adlanır. 1926-cı ildə vətənə qayıdışı ilə Y. Vəzirin ədəbi yaradıcılığında yeni bir dövr başlayır. Bir-birinin ardınca çapdan çıxan kitabları ilə ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olan Y. Vəzirin yaradıcılığı haqqında mətbuat səhifələrində daha çox bir-birinə zidd fikirlər, tənqidi qeydlər çap olunurdu. Əsassız tənqidlərdən tənqə gələn ədib elmdən bixəbər tənqidçilərə qəti etirazını bildirirdi: “Tənqid yazmağın da bir təhəri vardır. Tənqid yazanda, əvvəlcə, əsəri oxuyub məsələdən xəbərdar olmalısən. Tarixdən xəbərin yox, elmin yox...”²⁷. Xatırladaq ki, hələ XIX əsrdə M.F. Axundov ədəbi tənqidin qayda-qanunlarından bəhs edərkən yazırdı: “...bu qayda Avropada məlumdur və onun böyük faydaları vardır. Məsələn, bir şəxs bir kitab yazdığı zaman, başqa bir şəxs onun əsərlərinin mətləbləri xüsusunda kritika yazır, bu şərtlə ki, onun yazısında müəllif haqqında ədəbsiz və könül incidən bir söz belə olmasın. Hər nə deyilsə, incəliklə deyilsin”²⁸. Görkəmli fransız yazıçısı Jül Renarın məşhur gündəliyində belə bir qeyd var: “Ədəbiyyat elə bir peşədir ki, istedadlı olduğunu istedadından məhrum olan adamlara dönə-dönə sübut etməlisən”²⁹. Ədəbi tənqiddən daha çox, əslində, yaradıcılığı və şəxsiyyəti şübhə altına alınaraq ədəbsiz tənqiddə – təhqirlərə məruz qalan, lakin bütün bunlara baxmayaraq, öz istedadına və biliyinə güvənən Y. Vəzir ədəbi prosesdə yenə də öz fəal iştirakı ilə seçilirdi. Bu yarımfəsildə, ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilən bir sənəd isə görkəmli yazıçının ədəbi prosesdə bu günədək diqqətdən kənarda qalaraq dəyərləndirilməyən mühüm bir xidmətindən - “Azərbaycan şeirinin antologiyası”nın hazırlanmasındakı əvəzolunmaz rolundan xəbər verir³⁰. Hazırlanmasında Y. Vəzirin böyük əmək sərf etdiyi həmin antologiyadan bu yarımfəsildə ilk dəfə və geniş

²⁶ “Almas” ssenarisi. - AMEA M. Füzuli adına Əİ, fond 21, sax.v. 309.

²⁷ “Stenoqram”. (Azərbaycan Şura Yazıçılarının müşavirəsi. Axsam iclası, 28 mart, 1936).- S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, fond 340, siyahı 1, sax.v.6.,s.175

²⁸ Axundov M.F. Tənqid risaləsi. - Axundov M.F. Əsərləri, 3 cildə, 2-ci cild. Bakı: Azərb. EA, 1961, 576 s., s. 242-250.

²⁹ Renar J. Gündəlik. Bakı: Gənclik, 1974, 72 s.,s.70

³⁰ Çəmənəzəminli Y.V. Ərizə - AMEA M.Füzuli adına Əİ, fond 21, sax.v.277

şəkildə söz açılır. Qarşılaşdığı bütün haqsızlıqlara baxmayaraq, görkəmli yazıçı əsərlərinin ədəbi dəyərinə və bədii sözün qüdrətinə inanırdı. Hələ 1936-cı ildə, “Formalizm və naturalizm əleyhinə” çağırılan müşavirədə kəskin tənqid olunan Y.Vəzir öz çıxışında belə söyləmişdi: “...Bu gün Şura ədəbiyyatında siz yaxşı əsər görsəniz, bunu daima, hər gün döydüyünüz Y.Vəzir verəcəkdir”³¹. Ədəbi tənqiddən daha çox, əslində, yaradıcılığı və şəxsiyyəti şübhə altına alınaraq ədəbsiz tənqiddə – təhqirlərə məruz qalan görkəmli ədib özünə vətəndən uzaqlarda iş yeri axtarmaq məcburiyyətində qalır. Yarımfəsildə, Y.Vəzirin Yazıçılar Ittifaqının sıralarından çıxarılması, iş yeri axtarmaq məcburiyyəti, Ürgəncdəki fəaliyyətindən də qısa şəkildə bəhs edilir, ədibin 1940-cı ilin yanvar ayında həbs edilərək Bakıya gətirilməsi, səkkiz il müddətinə Qorki vilayətinə sürgün edilməsi və 1943-cü ildə sürgündə vəfatından da söz açılmış, 1956-cı ildə digər repressiya qurbanları kimi, Y.Vəzirə də ölümündən sonra bəraət verilməsi və yalnız bundan sonra həyatının, zəngin elmi-bədii irsinin tədqiqata cəlb edilərək, müxtəlif aspektlərdə araşdırmalar aparılması diqqətə çatdırılır.

Dissertasiyanın “**Ədəbiyyat tarixçisi. Folklorşünas alim**” adlı II fəslə dörd yarımfəsildən ibarətdir. “**Yusif Vəzir və ədəbiyyat tarixi problemi**” adlanan ilk yarımfəsildə ədibin ədəbiyyat tarixinin tədqiqi və yazılması ilə əlaqədar gördüyü işlərdən, qələmə aldığı dəyərli əsərlərdən bəhs olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyətini düşündürən ən mühüm problemlərdən biri ədəbiyyat tarixinin yazılması məsələsi idi. “Ədəbi intibah” (M.Ə.Rəsulzadə) dövrü kimi səciyyələndirilən bu dövr “unikal bir dövr idi ki, hələ təzkiyəçiliyin (Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Mir Möhsün Nəvvab) formal mövcudluğu ilə yanaşı Qərb tənqidi tipli ilk ədəbiyyat tarixlərinin (F.Köçərli, A.Sur, Yusif Vəzir) ilkin layihə və sxemləri meydana çıxırdı”³². Bunlardan əlavə, dövrün R.Əfəndiyev, A.Şaiq, M.Ə.Rəsulzadə, A. Ziyadxan və b. kimi tanınmış ziyalıların ədəbiyyatımızın tədqiqi və təbliği yolunda gördüyü işlər (müxtəlif məqalə, очерк və məcmuələrin çap edilməsi) də bilavasitə ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsinə xidmət edir, S.Mümtaz, M.F.Köprülüzadə, I.Hikmət və b. ədəbiyyatşünas alimlərin bu sahədəki gələcək tədqiqatları üçün zəmin hazırlayırdı. Ədəbiyyat tariximizin

³¹ “Stenoqram”. (Azərbaycan Şura Yazıçılarının müşavirəsi. Axşam iclası, 28 mart, 1936).- S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxiv, fond 340, siyahı 1, sax.v.6.,s.175

³² Qəhrəmanlı N. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genesis, inkişaf, dövrləşdirmə problemləri. – Bakı: Qartal, 1977, 115 s., s.78.

yazılması və nəşri Y.Vəziri hələ ilk gənclik illərindən düşündürən problemlərdən olmuşdur. Bu sahədə əvəzsiz xidmətləri olan F. Köçərliyi yüksək qiymətləndirən Y.Vəzirin Kiyevdə tələbəyə təşkil etdiyi “Nəşriyyat heyəti” də əvvəlcə, F.Köçərliyə müraciət edərək, onun Azərbaycan şairlərinin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı ilə əlaqədar yazmış olduğu əsərləri çap etmək arzusunda olmuşdur³³. 1914-cü ildə yazdığı “Qulluq və əsirlik” məqaləsində, eləcə də 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində çap etdirdiyi “Milli və mədəni işlərimiz” adlı silsilə məqalələrindən birində – “Köçərlinin əsərləri” adlı məqaləsində ədib bir çox alim və yazıçılarımızın, o cümlədən, F.Köçərlinin də əsərlərinin çap edilməsi məsələsinə laqeyd münasibətə etirazını bildirirdi. “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi” adlı tədqiqat əsərinin hələ çap olunmamasına təəssüflənən Y.Vəzir “milli kitab”dan söz gedərkən, bu işdə qarşıya çıxan hər cür maneəni aradan qaldırmağın vacibliyini bildirirdi: “Nə qədər kağız baha olsa, milli kitabdan baha olmaz. Bizə kitab lazımdır ki, bizi həm özümüzə, həm də əcnəbilərə tanıtsın. Bu kitab da ədəbiyyat tariximizdir”³⁴. Y.Vəzir özü də bu məsul və vacib işdə qələmini sınamış, gərgin axtarışların dəyərli nəticəsi olan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”³⁵ adlı tədqiqat əsəri yazaraq, 1921-ci ildə İstanbulda çap etdirmişdir.

II fəslin **“Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”** adlı ikinci yarım fəslində Y.Vəzirin həmin əsərindən bəhs edilmiş, alim-yazıçının ədəbiyyat tarixinə, klassik ədəbiyyata dair ədəbi-tənqidi fikirlərini, qiymətli mülahizələrini özündə əks etdirən “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir. Y.Vəzirin yazmaq istədiyi “Azərbaycan və azərbaycanlılar” əsərinin on beşdə bir hissəsi kimi təqdim etdiyi, olduqca dəyərli mənbələr, qiymətli əlyazmalar əsasında yazılmış bu əsər üç hissədən ibarətdir; ilk hissəsində “Şifahi və yazılı ədəbiyyatımız”dan, ikinci hissədə “Osmanlıda yetişmiş azərbaycanlı müəlliflər”dən və nəhayət, sonuncu hissədə “Rusiyada yetişmiş Azərbaycan müəllifləri”ndən bəhs edilir. Əsərinin “Şifahi və yazılı ədəbiyyatımız” adlı I hissəsinin “Yazılı ədəbiyyatımız” (“Şifahi ədəbiyyatımız”) bölməsi haqqında dissertasiyanın II fəslinin ““El güzgüsü”nə – folklorla Y.V.Çəmənzəminli baxışı” adlı 4-cü yarım fəslində söhbət açılır) bölməsini Azərbaycan ədəbiyyatının banisi

³³ Qasımov Ə. Qoridən Kiyev tələbələrində aid. – “Yeni irşad” qəzeti, 9 noyabr, 1911; Köçərli F. Məktub. – Əİ, fond 21, sax.v.240. Köçərli F. Məktub. – Əİ, fond 21. sax.v.241.

³⁴ Çəmənzəminli Y.V. “Müstəqilliyimizi istəyiriksə...”, (tərtibçi, transliterasiya, müqəddimə və qeydlərin müəllifi: A.Bayramoğlu). Bakı: Gənclik, 1994, 72 s., s.48.

³⁵ Vəzirov Y. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. İstanbul: Mətbəəi-Amirə, 1337 (h.), 103 s.

hesab etdiyi Nəsimi ilə başlayır. Nizami və Xaqanini yazılı ədəbiyyatımızın “müəssisillər”i adlandırırsa da, məhz ana dilində yazdığı üçün Nəsimini ədəbiyyatımızın banisi hesab edən Y. Vəzirin bu “maksimalizm”ini tənqidçi, prof. N. Babayev (Şəmsizadə) dövrün tələbi ilə əlaqələndirir ³⁶ . “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində Y. Vəzirin yazılı ədəbiyyatımızın tarixi ilə bağlı bir mülahizəsi də öz orijinallığı ilə maraqlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını əhəmiyyətsiz məlumatlara istinadən təyin etməyin mümkün olduğunu qeyd edən ədibə görə, “yazılı ədəbiyyatın başlanması yazılı əsərlərin meydana gəlməsində deyil. Ədəbiyyatı qüvvətli bir sima, iqtidarlı bir qələm başlaya bilər”³⁷ . Bu mülahizəni əsas götürən Y. Vəzir, nəhayət, belə bir qənaətə gəlir: “...Madam ki, əldə etdiyimiz məlumat lazımı dərəcədə ədəbi tariximizin əvvəllərini təsvir edə bilmir, yazılı ədəbiyyatımızın banisi olaraq ancaq Nəsimini göstərə bilərik”³⁸ . Alim ədəbiyyat tariximizi, şərti olaraq, səkkiz dövrə bölmür: Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vəqif, M.F. Axundov, Zakir, S.Ə. Şirvani və Sabir dövrü. Füzulidən Vəqifcən iki əsrlik bir zaman üzərindən sükutla keçən – bu dövrlə bağlı məlumat verməyən tədqiqatçı-alim bu sükutun səbəbini belə açıqlayır: “Heyfə ki, bugünkü məlumatımıza istinadən iki şair arasında yetişən müəlliflərimizi təyin edə bilmirik. Onun üçün Füzulidən sonra Vəqif dövrünə keçmək məcburiyyətindəyik” ³⁹ . “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”də müəllif, Sabirin müasirlərini də (A. Nazir, A. Səhhət, R. Əfəndizadə, M. Hadi, Ə. Müznib, Dərbəndli Mirzə Səməndər, M. S. Ordubadi, A. Şaiq, Ə. Nəzmi və b.) yada salır. Nəhayət, yazılı ədəbiyyatımızla bağlı söhbətini öz müasirləri olan “son dövr” ədəbiyyatının nümayəndələri ilə bağlı mülahizələri ilə tamamlayır. Son dövrdə şeir ilə bərabər nəsrin də qüvvətlənməyə başlamasını diqqətə çatdıraraq yazır: “Hekayənəvislik ilk addımını atdı. Yeni romanlar və hekayələr məcmuələri meydana çıxdı”. Nəsr sahəsindəki yeniliklərdən söz açarkən, “ilk Azərbaycan romanını doktor Nəriman bəy Nərimanov yazıbdir”, - deyərək bu görkəmli ədibin adını çəkən Yusif Vəzir nəzəmdən bəhs edərkən iki şairi – Hüseyn Cavid və Əhməd Cavadı yada salır. “Şeirdə də yenilik müşahidə olunur. Cavan şairlərimiz Hüseyn Cavid və

³⁶ Babayev N. Ədəbi mübahisələr (Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülü). –

Bakı: Yazıçı, 1986, 179 s., s.29

³⁷ Vəzirov Y. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. İstanbul: Mətbəəi-Amirə, 1337 (h.), 103 s., s.10

³⁸ yenə orada

³⁹ yenə orada

Əhməd Cavad başqa bir aləm açıldığını xəbər vermək istəyirlər. “Qoşma” və “Dalğa”sı ilə Türkiyədə belə şöhrət qazanmış Əhməd Cavad yeni dövrün “Bismillah”ını çəkir:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü iləri əsgər, Bismillah...”⁴⁰.

Bu yarımfəsildə Y.Vəzirin, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində klassik ədəbiyyatımız haqqında ədəbi-tənqidi görüşləri, eləcə də əsərin “Osmanlıda yetişmiş azərbaycanlı müəllifləri”ndən, “Rusiyada yetişmiş azərbaycanlı müəlliflər”dən söz açılan ikinci və üçüncü hissələrində qələmə aldığı dəyərli elmi mülahizələri tədqiqatə cəlb edilərək, geniş təhlil edilir. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabının hələ yazıldığı dövrdə elmi-ədəbi ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanmasından söz açılır, Türkiyə mətbuatında, görkəmli türk alimləri M.F.Köprülüzadə və Ə.Şünasi tərəfindən “İqdam” və “İləri” qəzetlərində çap edilən rəylərdən bəhs edilir. Yalnız Türkiyə deyil, Avropa ədəbi ictimaiyyəti tərəfindən də maraqla qarşılanmış bu dəyərli əsər barədə bir çox yeni və mühüm faktlar⁴¹ da ilk dəfə olaraq bu yarımfəsildə çəmənzəminlişünaslığın diqqətinə təqdim edilir, əsərin yalnız elmi dəyəri ilə deyil, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə təqdirəlayiq olması da xüsusi vurğulanır. 1921-ci ildə Türkiyədə çapdan çıxan bu əsər Y.Vəzirin, müstəqilliyi əlindən alınan vətənin gələcəyinə, öz azadlığını yenidən özünə qaytaracağına olan tükənməz inamının parlaq ifadəsidir. Qeyd edək ki, yüksək vətənpərvərlik və milli qürur hissi ilə qələmə alındığı elə ilk sətirlerinden (xüsusilə, müəllifin kitaba yazdığı “Bir neçə söz”dən) bəlli olan bu əsər hətta genetik düşmənimiz olan qonşu ermənilərin də diqqətini cəlb etmişdir⁴². Zənnimizcə, ədəbiyyat tarixinə dair tədqiqatı “pantürkist təbliğat” hesab edən erməni müəllifini “Bir neçə söz”də yazılanlar, müasir ədəbiyyatın nümayəndələrindən söz açarkən verilən nümunələr və xüsusilə, Əhməd Cavadın “Bismillah” şeiri xoflandırmışdır. “Məqsəd və amalımız Azərbaycanımızdır” şüarı ilə yaşayan, nədən yazırsa-yazsın, istər bədii, istər elmi-nəzəri, istərsə də publisistik əsərlərində bu müqəddəs amala – Azərbaycanın istiqlalına, səadətinə xidmət edən Yusif Vəzir, təsadüfi deyil ki, “Azərbaycan

⁴⁰ Yenə orada, s.77

⁴¹ Albom (qəzet kəsikləri və müxtəlif sənədlərdən ibarət). - AMEA M.Füzuli adına Əİ, Y.V.Çəmənzəminlinin şəxsi fondu, fond 21, sax.v. 395; Kraelitz-Greifonhorst F.- “Bespreshungen” – “Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte”. Wien, 1921/22, band 1, s.174-175.

⁴² Bax: Quliyev V. Kimsə inkar edə bilməz (Y.V.Çəmənzəminlinin 100 illiyi qarşısında). - “Ədəbiyyat və incəsənət”, 11 sentyabr, 1987

ədəbiyyatına bir nəzər” kitabının bir nüsxəsini avtoqrafla (“İstiqlaliyyətimiz yolunda çalışan əziz yoldaşımız Ceyhun Hacıbəyova. Y.Vəzirov, İstanbul, 28 mayıs, 1921”) əziz dostu Ceyhun bəyə də məhz unudulmaz, tarixi bir gündə - İstiqlal günündə hədiyyə etmişdir⁴³.

II fəslin üçüncü yarımfəsli **“Tarixi etüdlər”**. **Klassik irsə qayğı**”adlanır.Bu yarımfəsildə Y.Vəzirin 1935-ci ildə yazdığı, klassik irsimizin tədqiqini və təbliğini ön plana çəkən “Tarixi etüdlər”⁴⁴ silsiləsi tədqiqata cəlb edilmişdir. Fransada yaşayarkən, keçirdiyi ağır həyat tərzinə baxmayaraq,Y.Vəzir bütün çətinliklərə rəğmən, yenə də elmi axtarışlarını davam etdirmişdir. Paris Milli Kitabxanasında saxlanılan müxtəlif mənbələrdən tariximizə, ədəbiyyatımıza dair dəyərli faktlar üzə çıxardan bu görkəmli ziyalı vətənə qayıtdıqdan sonra qələmə aldığı məqalələrin bir çoxunda məhz həmin mənbələrə əsaslanmışdır. Y.Vəzirin folklorumuza, ədəbiyyat tariximizə, bədii ədəbiyyatda sənətkarlıq məsələlərinə və s. həsr etdiyi məqalələri içərisində “Tarixi etüdlər”in özünəməxsus yeri var. “Şair Qətran”, “Xətainin nəfəsləri”, “Füzulinin qeyri-mətbu bir şeiri”, “Molla Pənah Vəqif haqqında”, “Abbasqulu ağa Qüdsinin əsərləri” adlı beş məqalədən ibarət bu silsilə ilə tədqiqatçı-alim, klassiklərimizin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı əldə etdiyi yeni faktları elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaqla ədəbi irsimizin təbliğinə çalışmışdır.Y.Vəzirin klassiklərimizlə bağlı qələmə aldığı yazılar içərisində xüsusi yeri olan Q.Zakir,M.F.Axundov haqqında tədqiqatlarından, Ə.Haqqverdiyev və C.Məmmədquluzadə haqqında qələmə aldığı xatirələrdən də bu yarımfəsildə bəhs edilmiş, ədəbiyyatşünaslıq üçün yeni və mühüm faktlar diqqətə çatdırılmışdır. Bu günəcən tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalan bir maraqlı faktdan-Mirzə Cəlilin Y.Vəzirə hədiyyə etdiyi “Ölülər” adlı kitabındakı avtoqraf qeydindən də söz açılmışdır⁴⁵. Zənnimizcə, bu avtoqraf qeydinin xüsusi əhəmiyyəti ondadır ki, məhz həmin qeydin vasitəsi ilə həm iki görkəmli şəxsiyyətin görüşdüyü günün tarixini öyrənir, həm də böyük Mirzə Cəlilin Yusif Vəzir yaradıcılığını yüksək dəyərləndirməsinin şahidi oluruq.

⁴³ Vəzirov Y. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. İstanbul: Mətbəəi-Amirə, 1337 (h.), 103 s.-AMEA M.Füzuli ad.Əİ, fond 21, sax.v.889 (1988-ci ildə Azərbaycanın BMT-də səlahiyyətli nümayəndəsi R.Abutalıbov tərəfindən Fransadan Azərbaycana gətirilərək, Y.Vəzirin M.Füzuli ad.Əİ-də saxlanılan şəxsi fonduna daxil edilən nüsxə)

⁴⁴ Çəmənzəminli Y.V. “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümmətli). Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.

⁴⁵ Məhəmmədquluzadə C., Ölülər, Bakı: 1926- Y.V.Çəmənzəminli fondu, fond 21, sax.v.617

II fəslin sonuncu yarım fəslə **““El güzgüsü”nə - folklorə Y.V.Çəmən zəminli baxışı”** adlanır. Azərbaycan folklorşünaslığının təməl daşlarını qoyanlardan biri kimi, Y.Vəzirin el ədəbiyyatının öyrənilməsi yolunda, öz sözləri ilə ifadə etsək, “folklor yolunda” gördüyü işlər bu gün də elmi dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Görkəmli ədibin bədii əsərlərinin əksəriyyəti hər hansı folklor toplayıcısı, yaxud folklorşünas alim üçün maraqlı mənbə, dəyərli istinadgah hesab oluna bilər. Milli-mənəvi dəyərlərimizin güzgüsü kimi dəyərləndirdiyi folklorə Y.Vəzir baxışı bu möhtəşəm güzgüdəki sirli görüntüləri görmək və hikmətini daha dərinləndirən dərk etmək baxımından böyük elmi dəyərə malikdir. Bu yarım fəsildə, Y.Vəzirin şəxsi arxivindəki zəngin folklor nümunələrindən, xüsusilə, 1912-ci ildə Aşqabadda qələmə alınan, öz mövzu rəngarəngliyi və tərtibi baxımından diqqəti cəlb edən, təkcə adı ilə belə çox söz deyən, “El güzgüsü”⁴⁶ adlı dəftərdən bəhs edilir. Folkloru ürəkdən sevən, bütün yaradıcılığı boyu el ədəbiyyatından bəhrələnən Y.Vəzirin bu ədəbiyyatla bağlı ilk elmi-nəzəri mülahizələri onun 1921-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı kitabının “Şifahi ədəbiyyatımız” adlı fəslində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə nağılların təsnifatını verən məhz Y.V.Çəmən zəminli olmuşdur. Y.Vəzirin zəngin arxivində aşkar etdiyimiz “Şərq millətinin milli rəqəmləri” sərlövhəli əlyazma qeydləri də onun folklorlarda rəqəm simvolikası ilə bağlı araşdırmalarından soraq verir⁴⁷. Bu yarım fəsildə, ədibin folklorə dair coxsaylı məqalələri (“Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi”, “Azərbaycanda Zərdüşti adətləri”, “Xalq ədəbiyyatının təhlili” və b.) və əlyazma qeydləri (“El mahnıları”, “Atalar sözü”, “Bayatılar”, “Sırr dağarcığı” və b.), folklor sahəsinə dair ədəbi-tənqidi görüşləri araşdırılır, bir sıra dəyərli faktlar ilk dəfə olaraq təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Yusif Vəzir Çəmən zəminli və dünya ədəbiyyatı”** adlanan III fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. İlk yarım fəsil **““Şərq ilə Qərb arasında körpü”lər”** adlanır. Yusif Vəzirin dünyagörüşünün, ictimai-siyasi tənqidi fikrinin formalaşmasında, ədəbi-tənqidi mülahizələrinin cəmlənməsində dünya ədəbiyyatının böyük rolu var. İlk gənclik illərindən Şərq və Qərb mədəniyyətinin ən dəyərli inciləri ilə tanış olan görkəmli ədibin dünya xalqlarının ədəbiyyatını, tarixini, adət-

⁴⁶ Çəmən zəminli Y.V. El güzgüsü. – AMEA Əİ, fond 21, sax. v. 318.

⁴⁷ Hümmətli Ş. Folklorlarda rəqəm simvolikası (Y.V.Çəmən zəminlinin əlyazmaları əsasında). - “Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq gələcəyinə” III beynəlxalq folklor konfransının materialları, Bakı: Nurlan, 2004, s.443-447.

ənənələrini, dini əqidə və inanclarını araşdırıb öyrənməkdə əsas məqsədi, əslində, yenə də məhz öz ədəbiyyatımıza, milli mədəniyyətimizə xidmət etmək olmuşdur. Azərbaycanı “Şərqlə Qərblə arasında körpü təşkil edən bir ölkə” kimi səciyyələndirən Y. Vəzir müxtəlif xalqların ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə xalqımızın mənəvi sərvətləri arasında müqayisələr apararaq, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxartmaqla tariximizin, folklorumuzun qaynaqları ilə bağlı maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Bu yarım-fəsildə həmin nəticələrdən söz açılmış, eləcə də ədibin “Rabindranat Taqor”⁴⁸ adlı əlyazma əsəri ilk dəfə tədqiqatə cəlb edilmişdir.

III fəslin II yarım-fəsli **“Rus ədəbiyyatına münasibət: tərcümələr, tədqiqlər”** adlanır. Y. Vəzirin dünyagörüşünün formalaşmasında, yaradıcı təxəyyülünün inkişafında rus ədəbiyyatının böyük rolu olmuşdur. Orta və ali təhsilini rus dilində alan ədibin ilk qələm təcrübələri olan şeirləri, gündəlikləri də rus dilindədir. Ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü hesab etdiyimiz 30-cu illərdə Y. V. Çəmənzəminli bir-birinin ardınca “Turgenevin yazı üsulu”⁴⁹, “Gənc Puşkin və oxucular”⁵⁰, “Çexov, Qorki və L. Tolstoy”⁵¹, “Çexovun dili”⁵² adlı məqalələri dərc olunmuşdur. Rus ədəbiyyatını dərinlən bilən Y. Vəzirin bu ədəbiyyatın yalnız tədqiq və təbliğində deyil, həm də ən dəyərli nümunələrinin ana dilimizə tərcümə edilməsində xidməti olduqca böyükdür. Bu yarım-fəsildə, ədəbiyyat tariximizdəki xidmətləri sırasında tərcüməçilik fəaliyyətinin də xüsusi yeri olan ədibin rus ədəbiyyatı klassiklərindən (N. Qoqol, L. Tolstoy, I. Turgenev, L. Seyfullina, V. Lavrenyev, A. Neverov və b.) etdiyi, dövrünün ədəbi mühiti tərəfindən maraqla qarşılanmış tərcümələrindən də bəhs olunmuş və araşdırmalarımız zamanı əldə edilən yeni faktlar (Y. Vəzirin rus ədəbiyyatından - N. V. Qoqol, M. Y. Saltikov-Şedrin, P. Pavlenko və M. Şoloxov yaradıcılığından daha dörd tərcüməsinin mövcudluğu və s.) da tədqiqatə cəlb edilmişdir. Y. Vəzirin N. V. Qoqolun “Ölü nüfus” (“Ölü canlar” – Ş. H.) əsərindən tərcüməsinin XIX əsr rus ədəbiyyatının şah əsərlərindən birinin ana dilimizə ilk tərcüməsi olması faktı da diqqətə çatdırılmış, tərcüməyə “Ön söz” xarakterli qeydləri⁵³ isə ədibin N. V. Qoqol yaradıcılığı haqqında qələmə alınmış ədəbi-tənqidi məqaləsi kimi

⁴⁸ Çəmənzəminli Y. V. Rabindranat Taqor. - AMEA M. Füzuli adına Əİ, fond 21, sax. v. 162.

⁴⁹ Vəzir Y. Turgenevin yazı üsulu. - “Ədəbiyyat” qəzeti, 30 yanvar, 1935.

⁵⁰ Yazıçı. Gənc Puşkin və oxucular. - “Ədəbiyyat” qəzeti, 12 fevral, 1935.

⁵¹ Vəzir Y. Çexov, Qorki və L. Tolstoy. - “Ədəbiyyat” qəzeti, 2 fevral, 1935.

⁵² Y. Çexovun dili. - “Ədəbiyyat” qəzeti, 2 fevral, 1935.

⁵³ Çəmənzəminli Y. V. “Biz kimik?” (məqalələr) - Bakı: Nurlan, 2004, 136 s., s. 120-121.

qiymətləndirilmişdir. Yarımfəsildə, Y. Vəzirin şəxsi fondunda mühafizə edilən sənədlər arasında aşkar edilən, çəmənzəminlişünaslıq üçün yeni və çox dəyərli faktlardan (ədibin rus və polyak ədəbiyyatından iki tərcüməsinin, “Qədim kitab”, “Məhərrəm” adlı iki romanının, “1905-ci ildə” adlı uşaq pyesinin, mövcudluğuna dair ⁵⁴) da söz açılmışdır.

Dissertasiyanın III fəslinin son yarımfəsli **“Avropa ədəbiyyatı: ədəbi mülahizələr, tənqidi qeydlər”** adlanır. Y. Vəzirin ədəbi-tənqidi görüşlərində onun, Avropa ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığına dair söylədiyi mülahizələrin də mühüm yeri var. Ədibin 1938-ci ildə qələmə aldığı, şərti olaraq, “Ədəbi düşüncələr, tənqidi qeydlər” ⁵⁵ adlandırdığımız elmi mülahizələri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1938-ci ildə Ürgənc şəhərində Xarəzm Vilayət Institutunda pedoqoji fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, eyni zamanda elmi fəaliyyətini də davam etdirən Y. Vəzir dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – Stendal, Flober, Bayron, Şiller, Anatol Frans, Hofman və b. yaradıcılığı haqqında qələmə aldığı ədəbi-tənqidi mülahizələrində bu korifey yazıçıların “ayrı-ayrı əsərlərini təhlil etməklə bədii söz sənətkarlığının sirlərini açıb aydınlaşdırmağa çalışmışdır” ⁵⁶. Bu yarımfəsildə, Y. Vəzirin Avropa ədəbiyyatı barəsində ədəbi-tənqidi görüşləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər dissertasiya işinin **“Nəticə”** hissəsində öz əksini tapmışdır:

- Zəngin elmi-ədəbi irsi və parlaq şəxsiyyəti ilə ədəbiyyat tariximizin səhifələrində özünəməxsus şərəfli yeri olan Y. Vəzirin tədqiqatda XX əsr ədəbi prosesi kontekstində araşdırılmış elmi-nəzəri yaradıcılığı, hər şeydən öncə, məhz həmin prosesdə, ədibin yaşayıb-yaratdığı dövrdə xüsusi əhəmiyyətə və həlledici rola malikdir.

- Ədibin gənc yaşlarından maarifçiliyə, milli-mənəvi mentalitetimizin dərkinə istiqamətlənən, “milli və mədəni işlərimiz”in həlli yollarında gördüyü işlərin olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi müəyyən edilmiş, təşkil etdiyi “Nəşriyyat Heyəti”nin bu sahədəki müstəsna xidməti dəqiqləşdirilmişdir.

- Y. Vəzirin ədəbi dil probleminə, eləcə də bədii ədəbiyyatda təqlidçilik – “qulluq və əsirlik”lə mübarizəyə həsr edilən əsərlərində öz əksini tapan ədəbi-tənqidi görüşləri epiqonçu ədəbiyyata qarşı kəskin, barışmaz mövqeyi

⁵⁴“Müqavilənamələr”- AMEA M.Füzuli adına Əİ, fond 21, sax.v.294.

⁵⁵ Çəmənzəminli Y.V. “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hümməti). Bakı: Nurlan, 2004, 136 s., s.123-129.

⁵⁶Hüseynov T.Y.V.Çəmənzəminli sənətkarlığın bəzi məsələləri haqqında. – “Azərbaycan sovet tənqidinin problemləri”(Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), (redaktor: A.Abasov). Bakı: ADU, 1983, 104 s., s.24

və aktualığı ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

- Gənc yazıçıların yaradıcılığına həsr olunan və ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilən silsilə məqalələri Y.Vəzirin XX əsr ədəbi prosesində bir sənət müəllimi və peşəkar tənqidçi kimi əvəzsiz rolunun mühüm göstəriciləridir.

- Ədəbiyyat tariximizin tədqiqi və təbliği işində Y.Vəzirin ədəbiyyatşünas alim kimi müstəsna rolu var. Ədibin bu sahədəki fəaliyyətində xüsusi yeri olan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərinə dünəninin və bu günün ədəbi prizmasından baxdıqda onun elmi dəyəri daha dərinədən dərk edilir.

- Y.Vəzirin “Tarixi etüdlər” adlı silsilə məqalələri alim-yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təbliği məqsədilə qələmə aldığı qiymətli əsərlərdir.

- Mənəviyyatımızın güzgüsü kimi dəyərləndirdiyi folklorla – “el güzgüsü”nə Y.Vəzir baxışı bu möhtəşəm güzgüdəki sirli görüntüləri görmək və hikmətini daha dərinədən dərk etmək baxımından böyük elmi dəyərə malikdir.

- Azərbaycan mədəniyyətimizin tarixi köklərini, onun dünya mədəniyyəti tarixində yerini müəyyənləşdirmək məqsədilə ciddi tədqiqatlar aparan, dünya ədəbiyyatından tərcümələr edən Y.Vəzir Şərq və Qərb mənbələrinin araşdırmaqla bu iki fərqli dünya arasında mənəvi körpülər arayıb-axtarmışdır.

- Y.Vəzirin ömür yolu, yaradıcılığını araşdırarkən “qaranlıqdan işığa” çıxartdığımız yeni və mühüm faktlar⁵⁷ bu görkəmli ziyalının milli ruhunun böyüklüyü, ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən soraq verir. Zəngin elmi-ədəbi irsinə bütövlükdə nəzər saldıqda, Y.Vəzirin yalnız görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas alim deyil, eyni zamanda, böyük azərbaycanşünas olduğu qənaəti meydana çıxır. Milli mənliliyimizin dərkinə yönələn gərgin araşdırmalarının nəticəsində qələmə aldığı elmi-ədəbi əsərləri, ilk növbədə, bu azərbaycanşünas alimin “Biz kimik?” - sualına verilən cavabları kimi dəyərləndirilməlidir.

⁵⁷ Hümmətli Ş.Taleyn oyunu, yaxud Yusif Vəzir, “Qurban Səid” və... Ömər Xəyyam... - “Azərbaycan” jurnalı, 2001, №12, s.148-153; Hümmətli Ş. Yusif Vəzirin daha bir gizli imzası – Filologiya məsələləri, IV, Bakı: Nurlan, 2003, s.68-71 ; Ana (Hümmətli) Ş.Yusif Vəzir Çəmənşünasının ömür kitabından açılmamış səhifələr. - “Faktlar” qəzeti, 10-16; 17-23 oktyabr 2009 ; Ana Ş.Yusif Vəzir Çəmənşünas – milliyyəti üçün nigaran böyük insan – “Zaman-Azərbaycan” qəzeti, 1 aprel, 2014 - www.zaman.az ; www.azer.com ; www.yusif-vezir.narod.ru

Dissertasiya işinin əsas məzmunu və başlıca elmi yenilikləri aşağıdakı əsərlərdə nəşr olunmuşdur:

1. Bir əlyazmanın iki çap variantı.- “Kitabi-Dədə Qorqud -1300” (“Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri”.VI elmi-nəzəri konfransın materialları). Bakı: Örnək, 1999, s.128-130.
2. Oçerk, yoxsa tərcümə? – “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri”.VII Respublika elmi konfransının materialları.Bakı,Nurlan,2000,s.108-112.
3. Taleyin oyunu, yaxud Yusif Vəzir, “Qurban Səid” və ... Ömər Xəyyam... - “Azərbaycan” jurnalı, 2001, №12, s.148-153.
4. Yusif Vəzirin daha bir gizli imzası – Filologiya məsələləri, IV, Bakı: Nurlan, 2003, s.68-71; www.yusif-vezir.narod.ru
5. Nəşriyyat heyəti və “Cey Dağıstanı”. - Filologiya məsələləri, IV, Bakı: Nurlan, 2003, s.109-111.
6. “El güzgülü”nə – folklora Yusif Vəzir Çəmənzəminli baxışı.- “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə”. II beynəlxalq folklor konfransının materialları, Bakı: Nurlan, 2003, s.349-352.
7. Folklorda rəqəm simvolikası (Y.V.Çəmənzəminlinin əlyazmaları əsasında). - “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə”. III beynəlxalq folklor konfransının materialları, Bakı: Nurlan, 2004,s.443-447.
8. “Sərsəm”in “Hədərən-pədərən”ləri (Ön söz)-Çəmənzəminli Y.V. Hədərən-pədərən (felyetonlar) (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Şəlalə Hümətli). Bakı: Nurlan, 2004, 34 s.,s.3-7.
9. Azərbaycanşünas alimlə yeni görüş (Ön söz) - Çəmənzəminli Y.V. “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Şəlalə Hümətli). Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.,s.3-8.
10. Y.V.Çəmənzəminli Abbasqulu ağa Bakıxanov haqqında. – “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri”. IX Respublika elmi konfransının materialları.Bakı,Nurlan,2004, s.318-321.
11. Alim-yazıçı Yusuf Vəzir Çəmənzəminli eserlerinde Asya (Y.V.Çəmənzəminli-120) - 38.İCANAS. (Uluslararası Asya və Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi).Ankara, Bildiri kitabı, cilt II,2007, s.851-860.

12. Alim-yazar Y.V.Çemenzeminli ve edebiyat tarihi problemi – TUDOK (II. Uluslararası Türk dili ve Edebiyatı Öğrenci kongresi). İstanbul, Bildiriler, cilt II. 2008,s.867-874.
13. Y.V.Çəmənzəminli, “Almas” kinossenarisi və “Cəfər Cabbarlı” briqadası. – “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri”. XI Respublika elmi konfransının materialları (Bakı, 26 dekabr 2008-ci il). Bakı: Nurlan, 2008, s.199-208.
14. Azərbaycanşünas alim Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin elmi-ədəbi irsi yeni faktların işığında.- “Kültür Evreni”(Uluslararası Hakemli Sosial Bilimler Dergisi.Ankara, 2010,472 s., s.233-241; www.kulturevreni.net
15. Alim-yazar Yusuf Vəzir Çemenzeminli ve ana dilimiz türkçe. - III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Bildiri kitabı,İzmir,2011, s.495-497.
16. Yusif Vəzir Çəmənzəminli və Avropa ədəbiyyatı: ədəbi müləhizələr,tənqidi qeydlər.-“Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri”. XII Respublika elmi konfransının materialları (Bakı, 3 iyun 2011-ci il). Bakı: Nurlan, 2011, s.295-304.
17. “Qaranlıqdan işığa”, yaxud Yusif Vəzir yaradıcılığına yeni açar.- “Filologiya məsələləri” toplusu, 2011, № 6, Bakı: Elm və Təhsil, 2011,s.236-242.
18. “Yeni yazanlar nəyi bilməlidir”-“Azərbaycan” jurnalı, 2013, №3, s.178-183.

Tədqiqatla əlaqədar nəşr olunan kitablar:

1. Çəmənzəminli Y.V. Hədərən-pədərən (felyetonlar) - (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi: Şəlalə Hümətli). Bakı: Nurlan, 2004, 34 s.
2. Çəmənzəminli Y.V. “Biz kimik?” (məqalələr) - (transfoneliterasiya, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi:Şəlalə Hümətli). Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.; www.elyazmalarinstitutu.com/pdf/klassikler/yusif_vezir_cemen.PDF

Haqqında yazılanlar:

1. Əhmədov T. Şəlalə Ana – “XX əsr Azərbaycan yazıçıları (Ensiklopedik məlumat kitabı)”. Bakı: Nurlar, 2004, 984s.,s.838.

2. Əlifoğlu Ş. “Biz kimik?” sualına cavab - “Kredo” qəzeti, 31 dekabr, 2004
3. Xəyal S.Qarşımda üç kitab var.-“Ədəbiyyat” qəzeti,22 aprel, 2005;
Xəyal S. “Altmış yaşlı xəzinədən altmış kitab” -
Bakı:“MBM”,2011,128 s.,s.95-97.
4. “Hummatli Shalala” - “Researching Ali and Nino.Contributors”;
“Literary works: Books by Yusif Vazir Chamanzaminli”. –
“Azerbaijan international”, 15.02- 15.04.2011; 364 p., p.22-23;
p.362 ; www.azer.com
5. Касаева Е. Под псевдонимом “Зарасб” (Обноружены новые материалы по исследованию творчества Ю.В.Чемеземинли).
- газета “Азербайджанские известия”,16 ноября, 2011;
www.azerizv.az
6. Həmidov M. “Türk aləminin qapısı:Kırım məsələsi”-
www.zaman.az -1 aprel, 2014
7. .“Y.V.Çəmənzəminlinin 30-a yaxın naməlum məqaləsi tapıldı” –
www.elyazmalarinstitutu.com – 1 aprel, 2014

Гумбатова Ш. Г.

**ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
ЮСИФА ВЕЗИРА ЧЕМЕНЗЕМИНЛИ**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена изучению литературно-критических взглядов выдающегося ученого-писателя, своим научно-литературным наследием занимавшего славное место в азербайджанской литературе XX века, Юсифа Везира Чеменземинли. Несмотря на то, что в области изучения литературного наследия Юсифа Везира до сих пор были проведены научные исследования и написаны ценные монографии, его литературно-критические взгляды, имеющие большое значение, не были привлечены к широкому научному исследованию.

Главной целью диссертации является проанализировать и исследовать с научно-теоретической точки зрения литературно-критические взгляды Ю.В.Чеменземинли, показать роль этих взглядов в литературном процессе того периода и, в особенности, их значимость в формировании современного азербайджанского литературоведения и литературной критики. В диссертации систематически изучены научно-теоретические и критические взгляды Юсифа Везира в разных областях литературоведения и показана их значимая роль в истории азербайджанской литературной критики.

I глава диссертации, состоящая из 6-и разделов, называется «Юсиф Везир Чеменземинли и литературный процесс». В данной обширной главе изучена роль Юсифа Везира в литературных процессах в 1907-1938 гг. и, в свою очередь, влияние литературного процесса на его творчество.

Во II главе диссертации под названием «Историк литературы. Ученый-фольклорист», состоящей из 4-х разделов, отдельно проанализирована книга Юсифа Везира «Взгляд на азербайджанскую литературу», исследованы отношение литератора к истории литературы и классической литературе, проведенные им работы в области исследования и пропаганды памятников, раскрыты новые факты в его деятельности как фольклориста.

В III главе диссертации под названием «Юсиф Везир и мировая литература», состоящей из 3-х разделов, рассмотрены его литературные взгляды о классиках мировой литературы и их переводы.

**LITERARY-CRITICAL VIEWS
OF YUSIF VEZIR CHEMENZEMINLI**

SUMMARY

The dissertation work is devoted to studying literary-critical views of the outstanding scientist-writer, with his scientific-literary heritage having glorious place in XX century Azerbaijani literature, Yusif Vezir Chemenzeminli. In spite of the fact that up to nowadays scientific investigations had been done and valuable monographs written in the area of studying the literary heritage of Yusif Vezir, his literary-critical views which are of great importance, were not involved in wide scientific research.

The main purpose of the dissertation is to analyze and investigate from scientific-theoretical point of view the literary-critical views of Y.V. Chemenzeminli, to show the role of these problems in the literary process of that period and especially their importance in the formation of modern Azerbaijani literary studies and literary criticism. In the dissertation scientific-theoretical and critical views of Yusif Vezir in the different areas of literary studies have been investigated and their important role in the history of the Azerbaijani literary criticism has been shown.

The first chapter of the dissertation consisting of 6 sections is called «Yusif Vezir Chemenzeminli and the literary process». In this large chapter the role of Yusif Vezir in the literary processes in 1907-1938 and mutual influence of literary process on his creation have been investigated.

The second chapter of the dissertation consisting of 4 sections, is called «The historian of the literature. The scholar-specialist in folklore». In this chapter the book of Yusif Vezir «The views on the Azerbaijani literature» has been separately analyzed, his attitude to the history of literature and classical literature, his works in the research and propaganda of the monuments were investigated, the new facts in its activity as specialist in folklore have been revealed.

The third chapter of the dissertation consisting of 3 sections is called «Yusif Vezir and the world literature». Here his literary views about the classics of the world literature and their translations have been given.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

ШАЛАЛА ГАБИЛ кызы ГУМБАТОВА

**ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ
ЮСИФА ВЕЗИРА ЧЕМЕНЗЕМИНЛИ**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2014

